مژگان آقایی میبدی،[1] سعید خاقانی،[2]
عرفان امیری آذر،[3] سحر مصاحبی محمدی[4]

کالبد و تزیینات معماری مقبرهٔ سر قبر آقا
(مقبرهٔ امام‌جمعهٔ تهران در دورهٔ قاجار)

چکیده

مقبرهٔ سر قبر آقا در قرن سیزدهم همزمان با حکومت ناصرالدین شاه قاجار در محل قبرستانی قدیمی واقع در نزدیکی دروازهٔ شاه‌عبدالعظیم، برای خاکسپاری سیدابوالقاسم ظهیرالاسلام، امام‌جمعهٔ تهران، بنا نهاده شد. مقبرهٔ چهارایوانی سر قبر آقا، با گنبد مرتفع دوپوش و سایر تزئینات متنوع و نفیس در تلفیق با سنتوری مثلثی ایوان اصلی و سرستون‌های کرنتی و سایر تزئینات فرنگی، که اقتباسی از معماری اروپایی در دوران ناصری است، از نمونه‌های منحصربه‌فرد معماری آرامگاهی ایران است. پژوهش حاضر با هدف مطالعهٔ کالبد و تزیینات معماری مقبرهٔ سر قبر آقا و تحلیل الگوهای تزئینی آن است. در این پژوهش، با تکیه بر اسناد تاریخی و پرونده‌های ثبتی و بررسی‌های میدانی و مستندنگاری مقبره از طریق تهیهٔ نقشه و عکس‌برداری به معرفی معماری و تزئینات مقبره پرداخته شد و تاریخچهٔ بنا و عوامل تاریخی مؤثر بر ورود عناصر معماری فرنگی به معماری مقبرهٔ سر قبر آقا مورد بررسی قرارگرفت. با توجه به الگوبرداری معماری مقبرهٔ سر قبر آقا از مقابر امامزاده‌های تهران در دوران قاجار، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که معماری و تزیینات نفیس مقبره و بهره‌گیری از عناصر معماری اروپایی در جهت تحکیم جایگاه معنوی و قدرت امام‌جمعه تهران و خاندان وی و نمودی از تجدد در معماری این دوران است.

کلیدواژه‌ها: دوران قاجار، معماری، تزیینات بنا، مقبرهٔ سر قبر آقا

مقدمه

در سده‌های نخست تا سوم پس از اسلام، تلاش می‌شد جای گورها پس از چندی فراموش شود و حتی سنگی بر گور نمی‌گذاشتند. پس از این زمان بود که گذاشتن سنگ بر گور رواج یافت. نخستین بار، در زمان آل بویه باب شد که روی گوڑیک ساختمان ساخته شود. تا پیش از آن، حتی بزرگان دینی می‌کوشیدند جای گورشان نیز ناشناخته بماند، چه رسد به اینکه ساختمانی بر سر آن بسازند.[5] مقبره شامل اتاق‌های کوچک و بزرگ مختلفی بود که داخل قبرستان‌ها افراد برای خویش یا بازماندگان جهت درگذشتگان خود می‌ساختند و مرغوب‌ترینشان مقبره‌هایی بود که در گورستان‌ها یا صحن‌های امامان و امامزاده‌ها ساخته می‌شد.[6] معماری مقابر و آرامگاه‌ها در طول تاریخ معماری ایران از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است و این بناها با توجه به موقعیت مکانی و شرایط اجتماعی و سیاسی زمان ساختِشان دارای ویژگی‌های متفاوتی هستند.

سر قبر آقا مدفن سید ابوالقاسم، پسر سیدمحسن، است که بین سال‌های ۱۲۶۳ تا ۱۲۷۰ق امام‌جمعهٔ تهران بود. مقبرهٔ مجلل او که دارای آینه‌کاری و کاشی‌کاری‌های زیباست به‌روزگار ناصرالدین‌شاه از سوی پسرش سید زین‌العابدین مشهور به ظهیرالاسلام، که او نیز سمت امامت جمعهٔ تهران را داشت، بر سر قبر او بنا گردید و خود او نیز در همانجا مدفون شد.[7] این مقبرهٔ خانوادگی، که پس از سید ابوالقاسم ظهیرالاسلام مدفن بانی بنا و سایر خاندان وی شد، آرامگاه کسانی چون سیدمهدی امامی، ناظم‌الاطبا و سعید نفیسی نیز هست. استاد محمد و استاد قاسم سازندگان این بنا هستند که رقم آنها به‌ترتیب در کتیبهٔ گنبد و ستون ایوان آمده است. تغییرات بعدی در این بنا را استاد معمارلرزاده صورت داده است.[8] همچنین، بر اساس خاطرات میرزا بهاءالدوله، در سال ۱۲۷۱ق استاد عبدالرزاق معمار، از سوی خسرو خان، برای ساخت مقبرهٔ امام‌جمعه گمارده شد.[9]

مقبرهٔ سر قبر آقا، که پیش از توسعهٔ تهران خارج از حصار شاه‌تهماسبی قرار داشت، پس از توسعهٔ شهر، در داخل حصار جدید قرار گرفت و اطراف آن محله‌ای به‌نام محلهٔ سر قبر آقا ساخته شد.[10] شهری در جلد اول

کتاب تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم در توصیف مقبرهٔ سر قبر آقا می‌نویسد: «میدان امین السلطان با نمای باغ و گنبد (سر قبر آقا) بقعه‌ای مدفن امام جمعهٔ زمان ناصرالدین‌شاه [است] که کم‌کم صورت امامزادهٔ واجب‌التعظیم معجزنما گرفته در آن مردم شمع و چراغ روشن کرده برایش نذورات می‌بردند، تا زمان رضاشاه که وسایلش جمع و درش بسته شده معتقدان پراکنده گردیدند.»[11] در دوران قاجار، این مقبره در قبرستانی قدیمی قرار داشت که وضع نامناسبی داشت و سرانجام در دورهٔ پهلوی با توجه به روند شهرسازی و توسعهٔ شهر تهران بسیاری از بخش‌های اطراف گورستان تخریب و در زمین‌های آن باغی عمومی به نام باغ فردوس برای تفریح اهالی ساخته شد. بقعهٔ سر قبر آقا درون محوطه‌ای حدود ۳۰هزار متر مربع قرار گرفته است. بقه دارای آیینه‌کاری‌ها، مقرنس‌کاری‌ها، کاشی‌کاری‌ها، آجرکاری‌ها و گچ‌بری‌های بسیار شکیل و نفیسی است و از لحاظ آرایه‌های معماری و تکنیک ساخت در دوران قاجار در شمار بناهای مهم تهران قرار دارد.

مقبرهٔ خانوادگی سر قبر آقا در مرداد ماه ۱۳۵۱ با شمارهٔ ثبت تاریخی ۹۲۷ در فهرست آثار ملی ایران ثبت گردیده است. این مقبرهٔ قاجاری چهارایوانی، که به‌صورت یک مکعب‌مستطیل در امتداد طولی شرقی-غربی روی سکویی به‌ارتفاع تقریبی یک متر از سطح محوطهٔ مجاور خود قرار گرفته است، تنها مقبرهٔ باقی‌ماندهٔ قاجاری در تهران است که دارای عناصر معماری فرنگی همچون سنتوری مثلثی و سرستون‌های کرنتی[12] است. این مقبره با تلفیقی از عناصر معماری آرامگاهی ایران همچون گنبدخانه و ایوان و تزئینات معماری متنوع و نفیس از نمونه‌های منحصربه‌فرد معماری آرامگاهی در دوران ناصری است. هرچند مدارک تاریخی متقنی در مورد این بنا یافت نمی‌شود، شباهت گنبد مقبره به گنبدهایی همچون کلیسای «قلب مقدس» پاریس حدس‌هایی مبتنی بر داشتن الگوهایی غربی برای شکل گنبد همچون تزئینات را قوی می‌کند.

پیشینهٔ پژوهش

مقبرهٔ سر قبر آقا تاکنون مورد پژوهش دقیق قرار نگرفته و منابع موجود آن پرونده ثبت میراث در سال ۱۳۵۱ و کتب تاریخی و منابع دست اول است. در سال ۱۳۵۱، به‌منظور ثبت بنا در فهرست آثار ملی ایران، گزارشی از وضع موجود آن و توصیفی از ویژگی‌های معماری آن همراه با نقشه‌ها و تصاویری از مقبره توسط ادارهٔ کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی تهیه شد[13] و در مرداد ماه ۱۳۵۱ با شماره ثبت تاریخی ۹۲۷ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شد. همچنین جعفر شهری در جلد اول کتاب تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم به توصیف مختصری از وضعیت قبرستان و مقبرهٔ سر قبر آقا و تاریخ تحول آن می‌پردازد. در دفتر سوم گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، بناهای مذهبی تهران به بررسی اجمالی این بنا پرداخته شده است. همچنین در دیگر کتب مربوط به تاریخ تهران همچون گزیدهٔ تاریخ تهران اثر حجت حسینی بلاغی، تهران در تصویر نوشتهٔ یحیی ذکا و محمدحسن سمسار و کتاب طهران عهد ناصری نوشتهٔ ناصر نجمی نیز اشاره‌های مختصری به این بنا شده است. این مقبره در حال حاضر در تملک سازمان اوقاف ایران است و دسترسی و ورود بازدیدکنندگان و پژوهشگران به داخل محوطهٔ آن بدون مجوزهای لازم امکان‌پذیر نیست. در پژوهش پیش رو، ضمن معرفی معماری و تزئینات بنا و سیر تحول تاریخی آن به بررسی عناصر التقاتی معماری اروپایی در معماری مقبرهٔ امام‌جمعه تهران در دوران ناصرالدین شاه قاجار پرداخته شده است.

بحث بررسی

بانی مقبره

بانی مقبرهٔ سر قبر آقا، سید زین‌العابدین ظهیرالاسلام امام‌جمعهٔ تهران و سرپرست مسجد شاه در دوران ناصری از خاندان امامی داماد دوستعلی‌خان نظام‌الدوله معیرالممالک و همسر ضیاءالسلطنه دختر ناصرالدین‌شاه است.[14] بر اساس روزنامهٔ خاطرات بهمن میرزا بهاءالدوله، وصیت آقا (سیدابوالقاسم ظهیرالاسلام)

این بود که در بیرون دروازهٔ شاهزاده عبدالعظیم وی را دفن کنند.[۱۵] خاندان امامی از دوران صفویه بر مسند امام‌جمعگی شهرهای مختلف ایران حضور داشته و پس از سید زین‌العابدین ظهیرالاسلام نیز تا سال‌ها فرزندان و نوادگان او سِمت امام‌جمعهٔ تهران را برعهده داشتند. سید زین‌العابدین ظهیرالاسلام این مقبره را بر مزار پدرش حاج میرزا سیدابوالقاسم ظهیرالاسلام، امام‌جمعهٔ تهران، در دوران محمدشاه و ناصرالدین‌شاه قاجار ساخته است.

موقعیت قرارگیری بنا

بقعهٔ سر قبر آقا داخل بافت قدیمی تهران در ضلع جنوبی چهارراه مولوی انتهای خیابان شهید مصطفی خمینی (سیروس سابق) در میان باغی قدیمی قرار دارد. راه ورود به این بنا از یک در آهنی واقع در خیابان صاحب‌جمع است. جلوی بنا، حیاطی نسبتاً بزرگ همراه با یک حوض سنگی مستطیل‌شکل در میان آن قرار دارد و بنای اصلی در ضلع شمالی حیاط برپا گردیده است.

بافت پیرامون مقبره

۱. قبرستان

این قبرستان خارج از حصار تهماسبی و در نزدیکی دروازهٔ شاه‌عبدالعظیم از دروازه‌های جنوبی تهران قرار داشته و تا نقاط موسوم به چاله‌سیلابی و بازار پالان دوزها امتداد داشته است. پس از فوت حاج میرزا ابوالقاسم، امام‌جمعهٔ تهران، و دفن وی در این قبرستان و ساخت مقبره توسط فرزندش، این قبرستان به سر قبر آقا شهرت یافت.[۱۶] این قبرستان یکی از بدنام‌ترین مکان‌های تهران بود، چنان‌که در وصف آن آمده است: «یکی از قبرستان‌های عمومی تهران تا قبل از سنوات هزاروسیصدوچهار و پنج، قبرستان (سر قبر آقا) بود، واقع در شرق میدان امین‌السلطان و (قبر آقا)، خرابه‌ای مزبله‌دان، محل تخلیهٔ زباله‌ها و خاک و خاکروبه‌های شهر، در تل‌های مرتفعی از کثافات مختلف که روستائیان آن‌ها را سرند کرده نرمه‌هایشان را برده کود و رشوهٔ زراعت ساخته و زبره‌هایشان را از سنگ و کلوخ و کاغذ و کهنه و پوست میوه و اجساد جانوران به‌جا گذاشته که از آن‌ها تپهٔ تل‌ها به‌وجود آمده بود، در خاک و غبار و عفونتی که همواره از آن متصاعد و مزاحم می‌آمد، در گور و گودال‌های دهشتناک که نبش و ویران شده کفن‌های مردگان و آجر نظامی[۱۷]های لحدهایشان به‌سرقت‌رفته، مرده‌ها در عمقشان دیده می‌شدند؛ محل الوات و اوباش و قماربازها و کفن‌دزدها و دزدان و آدم‌لخت‌کن‌ها، در جسارت‌های روز و شب که به مردم می‌آویختند و زنان و جوانان تن‌فروش که گورهای آن اتاق کارشان و همچنین مکان اختفای اموال مسروقه و آدم‌کشی و سربه‌نیست کردن افراد و مکان دفع و تخلیهٔ اهالی محل که مستراح و گودال‌ها و گورهای آن خلایشان بود.»[۱۸] پشت بقعهٔ سر قبر آقا در زمان قدیم گورستان و غسالخانه و تابوت‌کش‌خانه بود و در کنار این اماکنْ میدانی وسیع بود

ت ۱. سمت راست تصویر سیدزین‌العابدین ظهیرالاسلام بر بالای در ایوان ورودی مقبره، سمت چپ تصویر نقاشی‌شدهٔ یکی از خاندان امامی در داخل مقبره (احتمالاً سیدزین‌العابدین ظهیرالاسلام). مأخذ: نگارندگان.

ت ۲. موقعیت کنونی مقبرهٔ سر قبر آقا در بافت شهری و همجواری‌های آن. رنگ زرد: محوطهٔ محصور مقبرهٔ سر قبر آقا؛ رنگ طوسی: مقبرهٔ سر قبر آقا و حوض سنگی مستطیل‌شکل روبه‌روی مقبره؛ رنگ قرمز بافت اطراف محوطهٔ مقبره. مأخذ: Google Earth (بازترسیم از نگارندگان).

ت ۳. سر قبر آقا، عکاس علی خادم. مأخذ: ذکا و سمسار، تهران در تصویر، ۳۴۰-۳۳۹.

که شب‌های جمعه مارگیرها و شعبده‌بازها و درویش‌ها معرکه می‌گرفتند. شب‌ها، عبور از این میدان بی‌خطر نبود، چون قاطرچی‌ها و چاپاردارها، که در مجاورت همین میدان سکونت داشتند، مرتب مست می‌کردند و سر راه بر مردم می‌گرفتند.[۱۹]

۲. میدان امین‌السلطان

میدان امین‌السلطان از تأسیسات ابراهیم‌خان امین‌السلطان پدر میرزا علی اصغرخان اتابک است که نزدیک دروازهٔ قدیم حضرت عبدالعظیم آن را بنا کرده است. این میدان بزرگ مخصوص بارانداز بارهای علافی و میوه‌فروشی و سبزی بود. این میدان را بعداً امین‌السلطان دوم گسترش داد و تا مدتی تمام بارهای خواربار و زغال و هیزم تهران منحصراً در میدان مزبور تخلیه می‌گردید و آن‌گاه به محلات شهر فرستاده می‌شد.[۲۰] این میدان مرکزیتی وسیع داشت و بیشتر خشکبار تهران را تأمین می‌کرد. همچنین، در آن انواع علوفه و گندم و جو و خواربار و میوه و سبزیجات توزیع می‌شد. نیمه‌شب، قافله‌های شتر بدان وارد می‌شدند و تا ظهر روز بعد آورده‌هایشان به‌فروش می‌رسید.[۲۱]

ت ۴. میدان (میوه و تره‌بار) امین‌السلطان و دورنمای بقعهٔ سر قبر آقا. عکس از واهان تراپانجیان. مأخذ: شیرازیان، اطلس تهران قدیم، ۲۰۸ و ۲۰۹.

۳. محلهٔ سر قبر آقا

پس از ساخت مقبره در کنار گورستان، تأسیس میدان بزرگ تره‌بار (امین‌اسلطان) و توسعهٔ کوره‌های آجرپزی و غیره، محلهٔ جدیدی به‌نام محلهٔ سر قبر آقا شکل گرفت که، به‌دلیل شرایط نامساعد کالبدی و اجتماعی خود، در دوره‌های بعد، آن نیز به یکی از بافت‌های نامطلوب بدل گردید.[۲۲] محلهٔ سر قبر آقا از محله‌های خشک، بی‌آب، کثیف و ناامن تهران به شمار می‌رفت، زیرا قاطرچیان در اطراف دروازهٔ مزبور و کاروانسراهای اطراف آن اقامت داشتند و شب‌ها اسباب زحمت می‌شدند. در دوران رضاشاه، که تهران بیشتر توسعه یافت، آنچه از گورستان کهنه باقی مانده بود به باغ عمومی تبدیل شد و آن را باغ فردوس نامیدند و گردشگاه سکنهٔ آن حدود گردید و خیابانی در شمال آن به‌نام خیابان مولوی و در شرق آن خیابان دیگری به‌نام خیابان صاحب‌جمع احداث گردید.[۲۳]

معرفی بنا

از نظر ریخت‌شناسی، شکل مقابر را به دو نوع اساسی می‌توان تقسیم کرد: مقابر با نقشهٔ مربع و گنبددار و مقابر برجی‌شکل که با آجرکاری، کاشی‌کاری و آیینه‌کاری تزئین شده‌اند.[۲۴] مقبرهٔ سر قبر آقا را می‌توان از نظر ریخت‌شناسی در زمرهٔ مقابر گنبددار قرار داد که، با وجود عناصر معماری فرنگی، همچون سنتوری و سرستون‌های کرنتی، از مقبره‌های دوره‌های پیشین

ت ۵. پلان طبقهٔ اول مقبرهٔ سر قبر آقا: ۱. ایوان، ۲. اتاق آرامگاه، ۳. نمازخانه، ۴. راهروی ورود به طبقهٔ بالا، ۵. راهروی ورود به اتاق‌های گوشوار و شاه‌نشین فوقانی، ۶. پلکان ورودی به بام، ۷. اتاق جانبی نمازخانه، ۸. حجرهٔ جنب ایوان جنوبی و شمالی. مأخذ: پروندهٔ ثبتی میراث فرهنگی، بازترسیم نگارندگان.

ت ۶. پلان طبقهٔ دوم مقبرهٔ سر قبر آقا: ۱. ایوان، ۲. اتاق آرامگاه، ۳. نمازخانه، ۴. اتاق جانبی نمازخانه، ۵. اتاق‌های گوشوار و شاه‌نشین، ۶. پلکان ورودی به بام، ۷. حجرهٔ جنب ایوان جنوبی و شمالی. مأخذ: پروندهٔ ثبتی میراث فرهنگی، بازترسیم نگارندگان.

متمایز است.

کتیبهٔ دور گنبد بنا مورخ به‌سال ۱۳۱۴ش است و در کتیبهٔ دیگر واقع در پایهٔ ستون ایوان شرقی، تاریخ ۱۳۱۹ش دیده می‌شود. از تغییرات عمدهٔ بنا اضافه شدن ایوانی در جهت شرقی آن است. همچنین، دیوار بین فضای گنبدخانه و مسجد بالا سر برداشته و راه ارتباطی این دو فضا عریض‌تر گشته است. در سال‌های بعد، بر اثر ادامهٔ خیابان سیروس و ایجاد مستحدثات مختلف، از وسعت محوطهٔ باز اطراف بقعه کاسته شده است.[۲۵] طرح کلی بنا به‌صورت چهار صفهٔ نُه‌بخشی دارای چهار ایوان و گنبدخانه با پلان کلی شش‌ضلعی نامنتظم است. کشیدگی بنا به‌صورت شرقی غربی است و کلیت مقبره روی سکویی به‌ارتفاع یک متر احداث شده است. گنبد دوپوش مقبره، که پوشش خارجی آن بسیار مرتفع و هلوچین است، برفراز بخش میانی روی جرزها و پایه‌های بنا استوار شده است و سطح خارجی آن با کاشی نره به‌رنگ آبی کبود پوشش شده است. این گنبد کشیده و مرتفع در نوع خود بی‌سابقه است و تاحدی یادآور گنبدهای معماری تیموری است. همچنین، می‌توان گفت که کلیسای نوساز «قلب مقدس» پاریس، که ظاهراً بسیار دیده و تحسین شده[۲۶] و آواز شهرت آن تا تهران هم رسیده، در شکل ساخت این گنبد بی‌تأثیر نبوده است. مقبره در دو طبقه احداث شده و ورود به بنا از هر چهار ایوان ممکن است، اما ورودی اصلی بنا جبههٔ شرقی آن است که ایوان آن با سنتوری مثلثی‌شکل و ستون‌هایی با سرستون‌های کرنتی و تزئینات کاشی‌کاری، حجاری، منبت‌کاری و آیینه‌کاری مزین شده است. در مقابل نمای شرقی یا جبههٔ اصلی بنا، حوض مستطیل‌شکل بزرگ سنگی احداث شده و اطراف بنا محوطه‌سازی و باغچه‌بندی شده است.

۱. فضاهای مقبرهٔ سر قبر آقا

فضاهای مقبرهٔ سر قبر آقا در دو طبقه شامل چهار ایوان، اتاق آرامگاه، اتاق نمازخانه، فضاهای جانبی اتاق نمازخانه، اتاق‌های شاه‌نشین، اتاق‌های جنب ایوان جنوبی و شمالی، اتاق‌های گوشوار و شاه‌نشین فوقانی و حجره‌های جنب ایوان جنوبی و شمالی است.

الف. ایوان شرقی

این ایوان مشرف بر حیاط اصلی و دارای دو ردیف پلهٔ سنگی است که در طرفین ایوان قرار گرفته و هر ردیف شامل پنج پله است. پس از پلکان‌های ورودی، قبل از ورود به ایوان، دو اتاق وجود دارد با طول و عرض ۲/۵ در ۲/۵ متر، با کاربری کفش‌کن و دارای دو در فلزی مشبک از سمت پلکان و دو در چوبی قاجاری از سمت ایوان. این سازمان فضایی الگوی آشنای ورودی مقبره‌های متأخر قاجاری است. مشابه این اتاق‌ها و ورودی مقبره در بقاع متبرکهٔ حضرت عبدالعظیم در شهرری، حضرت معصومه[ع] در شهر قم و نیز امامزاده سلطان‌حسین قزوین وجود دارد. بام ایوان شرقی و اتاق‌های مجاور آن متفاوت از سایر قسمت‌های بنا

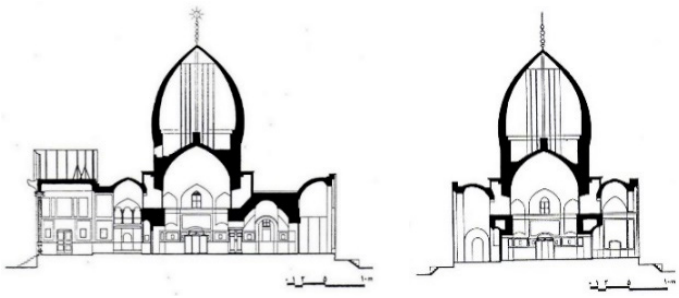

ت ۷. مقاطع مقبره؛ راست: مقطع A-A. چپ: مقطع B-B. مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی، بازترسیم نگارنگان.

ت ۸. نمای ورودی مقبرهٔ سر قبر آقا (ایوان شرقی). مأخذ: نگارندگان.

به‌صورت شیروانی و فرم نمای آن سنتوری مثلثی است. سقف این ایوان به‌صورت مسطح است که با منبت‌کاری و آیینه‌کاری تزئین شده است.

این ایوان داری دو کتیبهٔ مشابه، با کاشی هفت‌رنگ و به‌صورت متقارن در دو سوی ایوان ورودی، است، با متن «قال الله تبارک وتعالی عز وجل ولاية علي ابن ابی طالب علیه السلام حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابي، ۱۳۲۲» و «نصر من الله وفتح قريب». این کتیبه‌ها فاقد نام کاتب‌اند. در قسمت بالایی هریک از این کتیبه‌ها، سه پنجره با شیشه‌های کوچک الوان وجود داشته که اکنون با پنجره‌های با قاب چوبی جایگزین شده است. این پنجره‌ها متعلق به دو اتاقک قرارگرفته برروی اتاق‌های کفش‌کن است.

ت ۱۰. ایوان و تاق ورودی مقبرهٔ سر قبر آقا. مأخذ: نگارندگان.

پس از ایوان، قبل از ورود به بقعه، دو رواق در طرفین راست و چپ در ورودی بقعه وجود دارد که با یک در چوبی مربوط به همان زمان بقعه را از ایوان جدا می‌گرداند. در داخل رواق، سمت شرق، قبر شیخ جعفر سلطان العلما به‌تاریخ اول اربعین ۱۳۳۶ق قرار دارد. روی هریک از این رواق‌ها دو رواق دیگر در طرفین در بقعه قرار دارد که به‌اصطلاح رواق‌های فوقانی‌اند. هریک از

ت ۹. کتیبه‌های سمت راست و چپ ایوان ورودی مقبره. مأخذ: نگارندگان.

رواق‌های فوقانی دارای چهار ستون کوچک است که از هر چهار ستون دو ستون آن به بدنهٔ دیوار داخل وصل است. سردر رواق‌های فوقانی قوسی‌شکل است و روی ستون‌های کوتاه سابق قرار دارند که متکی است. تاق جلوی در بقعهٔ جناقی است و اقتباسی از سبک رومی است. بقعه با یک در چوبی مربوط به همان زمان از ایوان جدا می‌گردد.[۲۷] کتیبهٔ دور گنبد قسمتی از آیهٔ ۳۵ سورهٔ نور است که نام استاد محمد در آن آمده است. به‌گفتهٔ برخی، وی پدر استاد معمارلرزاده بوده است.

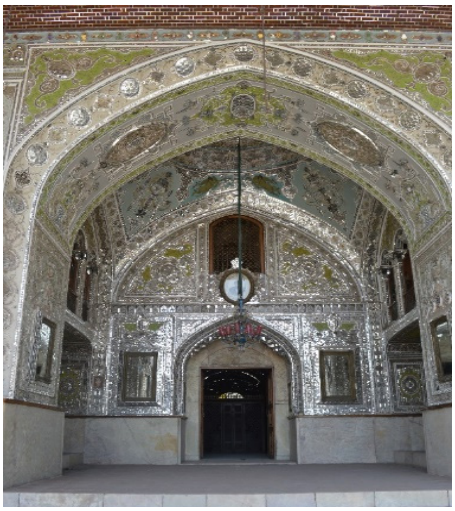

ب. گنبدخانه

داخل بقعه، علاوه‌بر ضریح چوبی منبت‌کاری‌شده، چند آرامگاه متعلق به خاندان امام‌جمعهٔ تهران قرار دارد. در فاصلهٔ سه‌متری در سمت شمال ضریح چوبی، چهار ستون سنگی کوتاه و قطور مستقر گردیده که فشار سقف‌های طرفین گنبد را تحمل می‌کند. چهار ستون در طرفین شرق و غرب قرار دارد و حدفاصل ما بین هریک از دو ستون از دو ستون طرف مقابل در حدود دو متر می‌باشد. به فاصلهٔ یک متر بالاتر از همین ستون‌ها در سمت شرق و غرب داخل بقعه دو شاه‌نشین قرار گرفته که درِ ورود به آن‌ها از ایوان شمالی و ایوان غربی است. ازاره‌های داخل مقبره از سنگ مرمر پوشیده شده است.[۲۸] تزئینات بدنهٔ داخلی بنا تماماً از آیینه‌کاری و گچ‌کاری است و سقف گنبد مقرنس‌کاری و روی آن آیینه‌کاری شده است. سنگ‌مزارهای داخل

مقبره با کتیبه‌نگاری‌های نستعلیق فاخر مزین شده‌اند که پرکارترین و مهم‌ترین آنها مربوط به بانی بنا، سید زین‌العابدین ظهیرالاسلام و همسرش ضیاءالسلطنه (دختر ناصرالدین شاه) است. به‌گفتهٔ برخی، این کتیبه را میرزاعمو (محمدابراهیم طهرانی) نوشته است. ضریح مقبره، که با گره‌چینی چوبی نفیسی ساخته شده است، با الهام از امامزاده‌ها و مقابر معصومین، به‌منظور تقدس‌بخشی و ایجاد فضای زیارتی و تحکیم پایگاه قدرت و معنویت در میان مردم و دستگاه حکومتی بوده است، به‌طوری که تا سال‌ها این مکان به‌صورت امامزاده‌ای واجب‌التعظیم درآمده بود که مردم برای زیارت آن می‌رفتند.

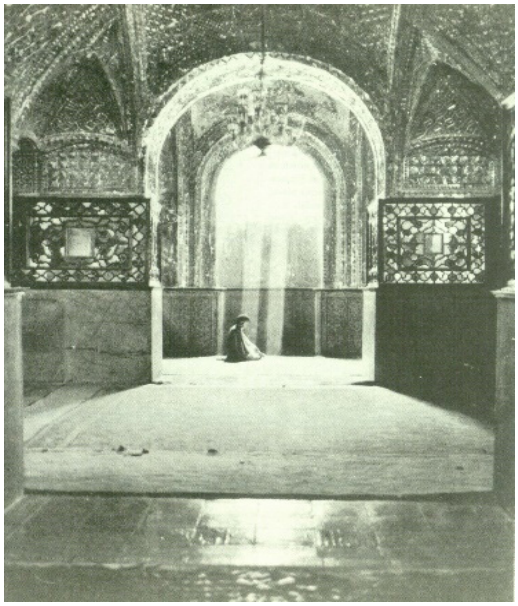

ت ۱۱. فضای داخلی مقبرهٔ سر قبر آقا، عکس از کتاب ایران پرس جدید، نوشته اکسل ون گرافه، چاپ ۱۹۳۷ م. مأخذ: ذکا و سمسار، تهران در تصویر، ۳۳۸.

ج. ایوان شمالی

راه ورود به این ایوان پلکان است که منتهی به یک در چوبی می‌گردد و پس از گذشتن از یک راهروی به‌اصطلاح کوتاه داخل ایوان می‌شود. در قسمت جنوب ایوان شمالی یک سردر ساده شبیه به مقرنس‌کاری مشاهده می‌شود که در همین فضای نسبتاً کوچک یک در چوبی و یک پنجرهٔ چوبی قرار دارد که به اتاقک‌های فوقانی منتهی می‌گردد که چشم‌انداز آن رو به حیاط شمالی است. در اینجا هم به‌منظور روشنایی بر بالای در ورودی یک پنجرهٔ آهنی قرار گرفته است.[۲۹] بدنهٔ این ایوان آجرکاری است و فاقد کاشی‌کاری است. مدخل ایوان شمالی تماماً با گچبری تزئین شده است و سردر و تاق این ایوان مقرنس‌کاری است که همچون سه ایوان دیگر به‌منظور تامین نور داخل گنبدخانه بر بالای در ورود یک پنجره قرار گرفته است.

ت ۱۲. فضای داخلی مقبرهٔ سر قبر آقا. مأخذ: نگارندگان.

د. ایوان غربی

ایوان غربی دارای تاق جناقی است. جلوی آن، سکوی آجری قرار دارد که سه پله با سطح حیاط اختلاف دارد. در سمت راست ایوان غربی، یک در چوبی دیده می‌شود که آن هم به یکی از حجرات منتهی می‌شود. در اصلی ایوان غربی متعلق به عهد قاجاریه است که زائران را به مدخل بقعه هدایت می‌کند.[۳۰]

ه. ایوان جنوبی

این ایوان قرینهٔ ایوان شمالی است با همان جزئیات. تنها تفاوت آن با ایوان شمالی این است که در سمت چپ ایوان در چوبی دیده می‌شود که راه ورود به طبقات بالاست. به‌طور کلی، بنای مورد بحث، جز قسمت ایوان جنوبی و داخل ایوان و بقعه، سالم باقی نمانده و به‌ویژه ایوان غربی و شمالی و شرقی آن آسیب دیده است. ضمناً باید گفت که بنای مورد نظر در واقع شش‌گوش بوده و تقریباً می‌توان گفت تقلیدی است از سبک معماری زمان سلجوقی.[۳۱] نماهای شمالی و جنوبی که تقریباً قرینه ساخته شده‌اند هرکدام مشتمل بر ایوانی با تاق‌هایی در بخش میانی است که تاق‌نمای میانی عریض‌تر از دو تاق‌نمای جانبی است. یک راهرو یا راه‌پله با یک گوشوارهٔ دوطبقه فضای شرق ایوان‌های

ج. ۱. تزئینات مقبرهٔ سر قبر آقا. مأخذ: نگارندگان.

مکان	تزئینات	جانمایی	تصویر
ایوان شرقی	سنتوری	بالای ایوان	
	سرستون‌های کرنتی	جلوی ایوان	
	پایه‌ستون‌های حجاری‌شده	جلوی ایوان	
	کاشی‌کاری هفت‌رنگ از دورهٔ قاجار	ازارهٔ اتاق‌های کفش‌کن	
	حجاری	ازارهٔ ایوان	
	حجاری با نقش گل و بوته	بعضی قسمت‌های ازارهٔ ایوان	
	کاشی‌کاری هفت‌رنگ گل و بوته	نمای خارجی از ازاره به بالا	
	گچبری با فرم گل و بوته	نمای داخلی از ازاره به بالا و رواق‌های طرفین در هر دوطبقه	
	آینه‌کاری		
	ترنج گچبری‌شده با آینه‌کاری	سقف	
	دیوانگاری رنگی نقش چهار فرشته به‌صورت قرینه پیرامون ترنج روی گچ		
	حجاری (سنگ مرمر) با نقش دو فرشته	بالای در ورودی ایوان به گنبدخانه	
	کتیبه	نمای خارجی	
	ترنج و کتیبه با کاشی هفت‌رنگ	نمای خارجی	
	مقرنس	رواق‌های طبقهٔ بالا	
	شیشهٔ الوان	پنجره‌ها	
ایوان غربی	آجرکاری	بدنه	
	حجاری	ازاره نما	
ایوان جنوبی	آجرکاری	بدنه	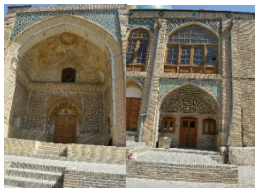
	حجاری	ازاره	
	گچبری	قسمت داخلی ایوان	
	مقرنس	سردر اصلی، تاق ایوان، سردر جنوبی	

ایوان شمالی	گچبری	قسمت داخلی ایوان	
	حجاری	ازارهٔ نما	
	کاربندی	زیر تاق	
گنبدخانه	کاشی نره به‌رنگ آبی کبود	سطح خارجی گنبد	
	طوق طلایی همراه با خورشیدی	بالای گنبد	
	گره‌چینی چوبی	ضریح	
	کتیبه (سورهٔ نور: آیهٔ ۳۵)	دور گنبد	
	مقرنس	سردر گنبدخانه، سقف	
	آیینه‌کاری	سردر گنبدخانه، قسمت بالای ازاره‌ها، سقف، شاه‌نشین	
	شیشهٔ الوان	پنجره‌ها	
	کاشی قاجری آبی	کف	
	گچبری با فرم گل و بوته	شاه‌نشین	
	کتیبه‌نگاری با آیینه		
	نقاشی روی آیینه		

ت ۱۳. ایوان جنوبی مقبره. مأخذ: نگارندگان.

مزبور را می‌سازد. تفاوت در نمای فوق تنها در تزئینات غنی گچبری و حجاری در ایوان جنوبی است که ایوان شمالی فاقد آن است. نمای جبههٔ غربی در بخش میانی ایوان با تاق هلالی که تاق نمای نسبتاً عمیق در دو سوی خود دارد. زوایای بنا در کنج‌های جنوب غربی و شمال غربی به‌صورت پخ درآمده است و روی آن در قسمت پایین نما ایوانچه‌ای با تاق نیم‌گنبد ایجاد و زیر تاق آن کاربندی شده است.

۲. تزئینات

از ویژگی‌های بارز این مقبره تزئینات متنوع و نفیس است که در جدول ۱ ارائه شده است.

۳. مصالح

مصالح اصلی بنا آجر است و از مصالح دیگر در راستای تزئینات و آجرکاری استفاده شده است. در جدول ۲، جانمایی دیگر مصالح مشخص شده است.

ج. ۲. مصالح مقبرهٔ سر قبر آقا. مأخذ: نگارندگان.

مکان	مصالح	جانمایی
ایوان شرقی	سنگ	پله‌ها، ستون‌ها
	سنگ مرمر	ازاره
	کاشی	ازاره، نمای خارجی
	گچ	دیواره‌ها و مقرنس‌ها
	فلز	شیروانی بام
	چوب	پنجره‌ها، درها
	فلز	در
	شیشهٔ الوان	پنجره‌ها
	موزاییک	کف
	آینه	سقف، دیوار
ایوان غربی	کاه‌گل	پوشش بام
	سنگ	ازاره
	چوب	در
ایوان شمالی	کاه‌گل	پوشش بام
	سنگ	ازاره
	گچ	قسمت داخلی
	فلز	پنجره
	چوب	در، پنجره
ایوان جنوبی	کاه‌گل	پوشش بام
	چوب	در
	گچ	مقرنس‌کاری
گنبدخانه	کاشی	پوشش خارجی، کف
	چوب	ضریح، درها، پنجره‌ها
	سنگ مرمر	اطراف در ورودی، ازاره‌های داخلی
	گچ	سردر، شاه‌نشین
	آینه	سردر، بالای ازاره‌ها، شاه‌نشین، سقف
	فلز	پنجره
	شیشهٔ الوان	پنجره‌ها
	سنگ	ستون‌ها
حیاط	سنگ	حوض

الگوشناسی تزئینات مقبرهٔ سر قبر آقا

در دورهٔ قاجار، در پی سفرهای متقابل مذهبی، سیاسی، اقتصادی اروپایی، روسی و عثمانی به ایران ساختار معماری ایرانی به‌تقلید از سرزمین‌های اروپایی تغییر کرد و همراه با تحولات اجتماعی در ایران تقلید از معماری اروپایی در این دوران به‌شکلی کاملاً ملموس آغاز شد.[۳۲] در این دوره، عناصر و تزیینات فرنگی بیشتر وارد معماری به‌ویژه معماری مسکونی و کاخ‌ها شده و هم در فضاهای خارجی و هم داخلی بناها به چشم می‌خورند. سامان‌دهی فضاها هنوز مطابق با الگوهای ایرانی است، ولی عناصری از جمله بام شیب‌دار، ایوان ستوندار، **سرستون‌های کرنتی** و ایونیک، قوس‌های نیم‌دایره در فرم در و پنجره‌ها، آیینه‌کاری تالارها و نقاشی‌های واقع‌گرا از معماری غرب وارد معماری ایرانی شدند.[۳۳] در تحلیل این دوره، دو دسته عوامل را می‌توان بررسی کرد: نخستین دسته از عوامل تأثیرگذار، عوامل درونی و برگرفته از معماری سنتی ایران به‌خصوص معماری عصر صفویه است. آثار این سبک را می‌توان در بناهای مذهبی و خانه‌های مسکونی به‌خوبی مشاهده کرد. نخستین آثار نفوذ هنر غربی در این دوره نیز در تزیینات و نقاشی‌های واقع‌گرا، بام شیبدار، **سنتوری‌های فاقد مجسمه** و تزیینات و قوس‌های نیم‌دایره به‌جای قوس جناغی دیده می‌شود. معماری متجدد در ایران تقریباً از دورهٔ «ناصرالدین شاه» شروع شد؛ زیرا از یک طرف دورهٔ سلطنت پنجاه‌سالهٔ او بیش از یک‌سوم دورهٔ قاجاریه را تشکیل می‌دهد و در این دوره نسبت به دوره‌های قبلی، که دوران محمدشاه و فتحعلی‌شاه است، آرامش تقریبی حاصل می‌شود. در نتیجه، زمینهٔ مساعدتری برای بروز آبادانی و عمرانی به‌وجود می‌آید. معماری این دوران تلفیقی از معماری سنتی ایران و معماری نئوکلاسیک غرب است.[۳۴]

۱. عناصر معماری فرنگی در تلفیق با معماری مقبرهٔ سر قبر آقا

عناصر معماری فرنگی که به‌وضوح در بنای سر قبر آقا مشاهده می‌شود شامل سنتوری مثلثی در ایوان ورودی، سرستون‌های کرنتی ستون‌های ایوان

ورودی بنا (ایوان شرقی)، نقوش فرشته‌های بالدار، واقع‌گرایی در حجاری‌های گیاهی و نقاشی‌های دیواری و استفاده از مصالح مدرن فلزی همچون آهن در ساخت سنتوری بناست. همچنین، باید در نظر داشت که عناصر معماری فرنگی در بناهای دوران قاجار تنها در معماری بناهای اشراف و افراد فرادست جامعه ظهور پیدا می‌کرد. سفرهای مکرر امام‌جمعه به اروپا[۳۵] و جایگاه قدرتمند وی در دستگاه حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار، گواهی بر تأثیرپذیری معماری مقبره از عناصر معماری اروپایی است.

سنتوری که نمادی کاملاً فرنگی است و از عصر یونان باستان تا معماری نئوکلاسیک قرن نوزدهم اروپا مورد استفاده بوده اولین بار در دورهٔ قاجار در نمای ساختمان‌ها به‌کار رفت.[۳۶] قدیمی‌ترین عکس‌های به‌جامانده از بناهایی با سنتوری مثلثی در تهران مربوط به بنای سفارت بریتانیا و روسیه است. در بناهایی چون عمارت کاخ بادگیر در مجموعهٔ کاخ گلستان نیز پوشش شیروانی با عایق حلب اجرا شده بود که سنتوری در نمای آن دیده می‌شود.[۳۷] وجود سنتوری بر بام ایوان ورودی بنای مقبرهٔ سر قبر آقا، همراه با گنبدی رفیع بر فراز مقبره، بیانگر ورود عناصر معماری غیرایرانی (نئوکلاسیک اروپایی) و تلفیق آن با عناصر معماری ایران است. اگرچه این تنها سنتوری بر فراز ایوان ورودی بناهای مذهبی دورهٔ قاجار در تهران نبوده است و اغلب فضاهای مذهبی همچون مقبرهٔ شاه‌عبدالعظیم در ری و امامزاده صالح در تجریش دارای سنتوری در ایوان ورودی بوده‌اند، اما طی تاریخ بسیاری از این سنتوری‌های مثلثی‌شکل به الگوی دایره‌ای یا تخت تبدیل شده‌اند و می‌توان مقبرهٔ سر قبر آقا را تنها مقبرهٔ قاجاری باقی‌مانده با سنتوری مثلثی دانست. پلان، کالبد و تزئینات بنا نیز

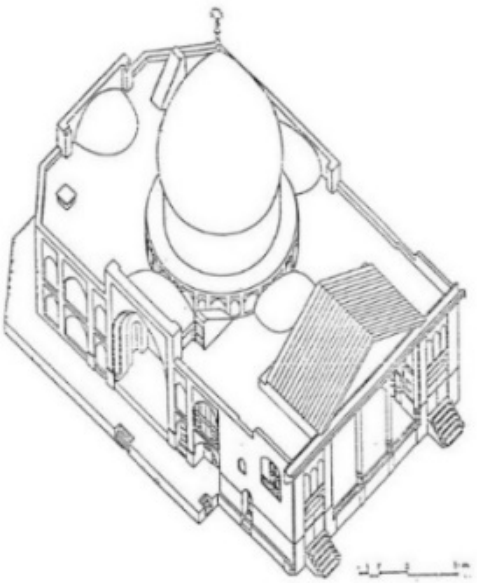

ت ۱۴. تصویر ایزومتریک مقبرهٔ سر قبر آقا. مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی.

بسیار شبیه مقابر امامزاده‌های تهران در دوران قاجار همچون حرم حضرت عبدالعظیم است و می‌توان گفت در ساخت این مقبره از بنای امامزاده‌ها الگوبرداری شده است. مقبرهٔ سر قبر آقا با ایوان وسیع ورودی خود همراه با سنتوری، آیینه‌کاری‌های نفیس داخل گنبدخانه، گچ بری‌ها، کاشی‌کاری‌ها و ضریح چوبی نفیس مقبرهٔ امام‌جمعهٔ تهران، با الهام از مقابر امامزاده‌ها در دوران قاجار ساخته شده است.

یکی دیگر از عناصر معماری اروپایی در تلفیق با معماری مقبرهٔ سر قبر آقا نقش فرشتگان بالدار است. فرشتگان در دوران قاجار در موضوعات متنوعی حضور می‌یابند. این فرشتگان یادآور کوپید، کودک‌ـخدای عشق یونانیان باستان، است. بنابراین، در دورهٔ قاجار هم مانند رنسانس، فرشته‌ها از جایگاه آسمانی خود به زمین نزول کردند.[۳۸] در کتاب فرهنگ نگاره‌ای نمادها در شرق و غرب در مورد فرشته چنین آمده است:

ت ۱۵. نقش فرشته‌های قاجاری در ایوان ورودی مقبرهٔ سر قبر آقا. مأخذ: نگارندگان.

«فرشتگان پیام آوران بال‌دار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط برقرار می‌کنند.» از آنجا که فرشته را رابط آسمان و زمین می‌دانند، طراحان بنا خواسته‌اند با ترسیم آن نوعی تقدس و حالتی روحانی به بنا بدهند.[۳۹] قرار دادن فضاهای مجزا در بالای کادر کاشی‌ها تأکیدی بر ارزش و اهمیت آن‌هاست. توجه به اصل قرینگی و ترسیم فرشتگان به‌صورت جفت با تفکرات ایرانی و علاقهٔ آن‌ها به ترسیم فرم‌های قرینه هماهنگی و تشابه دارد.[۴۰] تصویر فرشته‌های بالدار در دیوارنگاره‌های ایوان ورودی و حجاری بالای در ورودی مقبرهٔ سر قبر آقا به‌صورت جفت و قرینه با الهام از فرشتگان دورهٔ رنسانس است که در کاشی‌کاری‌ها و تصویرسازی‌های چاپ سنگی دورهٔ قاجار نیز بسیار استفاده شده است. هرچند این نگاره‌های عریان در مقبرهٔ سر قبر آقا متأثر از هنر نقاشی غرب به‌ویژه دورهٔ رنسانس‌اند، اما گیسوان مشکی که از وسط فرق پیشانی به‌صورت قرینه باز شده‌اند و ابروان پیوسته و چشم‌ها تصویری از چهرهٔ زن شرقی و قاجاری را تداعی می‌کند.

نتیجه‌گیری

بنای سر قبر آقا مقبره‌ای چهارایوانی است، که به‌صورت یک مکعب‌مستطیل در امتداد طولی شرقی-غربی روی سکویی به‌ارتفاع تقریبی یک متر از سطح محوطهٔ مجاور خود قرار گرفته است و عناصر معماری ایرانی آن همچون گنبد دوپوش کشیده کاشی‌کاری همراه با سایر تزئینات متنوع و نفیس بنا در تلفیق با سنتوری مثلثی ایوان اصلی و سرستون‌های کرنتی و سایر تزئینات فرنگی که اقتباسی از معماری اروپایی در دوران ناصری است، در نوع خود بی‌سابقه است.

در دوران قاجار به‌تقلید از معماری اروپایی، عناصری همچون نقوش سرستون‌های بالای سردر ورودی، سنتوری، قوس‌های نیم‌دایره در فرم در و پنجره‌ها، آیینه‌کاری تالارها و نقاشی‌های واقع‌گرا از معماری غرب وارد معماری ایرانی شدند. با بررسی و مستندنگاری مقبرهٔ سر قبر آقا دریافتیم که التقاط معماری ایرانی و فرنگی در این بنا در بسیاری از جهات همچون سرستون‌های کرنتی، سنتوری، آینه‌کاری و برخی دیگر از تزئینات بنا از عناصر و اصول ملهم از سبک نئوکلاسیک اروپا و معماری فرنگی است. سفرهای سید زین‌العابدین، امام‌جمعهٔ تهران در دوران ناصرالدین‌شاه، به شهرهای اروپایی خود شاهدی بر تأثیرپذیری معماری مقبره از عناصر معماری اروپایی است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که ساخت مقبرهٔ سر قبر آقا در دوران ناصرالدین‌شاه قاجار با این شکوه و بهره‌گیری از عناصر معماری اروپایی در تلفیق با معماری مقابر ایران، آن هم زمانی که این عناصر التقاتی بیشتر در معماری کاخ‌ها و بناهای اعیانی به کار می‌رفت، در جهت تحکیم و تثبیت جایگاه معنوی و قدرت امام‌جمعهٔ تهران و خاندان وی در دستگاه حکومت و در میان مردم بوده است، به‌طوری که تا سال‌ها این مکان به‌صورت امامزاده‌ای واجب‌التعظیم درآمده بود که مردم برای زیارت به آن می‌رفتند. الگوبرداری معماری مقبرهٔ سر قبر آقا از مقابر امامزاده‌های تهران در دوران قاجار همچون بقعهٔ حضرت عبدالعظیم واقع در ری به‌صورت بخش کفش‌کن مقبره و نیز ضریح گره‌چینی چوبی نفیس آن و سایر تزئینات و گنبدخانه و کالبد معماری نتیجه‌گیری شد. واقع‌گرایی در حجاری‌های گیاهی، فرشته‌های بالدار، سرستون‌های کرنتی (یونانی) در تزئینات، سنتوری (تلفیق نمای مقبرهٔ سنتی ایران با نمای نئوکلاسیک اروپا) و استفاده از مصالح مدرن فلزی همچون آهن در ساخت سنتوری مثلثی از جمله عناصر معماری اروپایی در تلفیق با معماری مقبرهٔ سر قبر آقا در دوران قاجار است.

پی‌نوشت‌ها

۱. دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکدهٔ معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران. (نویسنده مسئول)
mozhgan.aghaei.meybodi@gmail.com

۲. استادیار گروه معماری، دانشکدهٔ معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
khaghanisaeid@gmail.com

۳. دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکدهٔ معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
Amiriazar@ut.ac.ir

۴. دانشجوی کارشناسی‌ارشد معماری داخلی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب.
sahar.mosahebi@gmail.com

۵. معماریان و پیرنیا، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ۱۸۴.

۶. شهری، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، زندگی، کسب و کار و غیره، ج ۱، ۴۳۲.

۷. ذکا و سمسار، تهران در تصویر، ج ۲، ۳۳۷.

۸. حاجی‌قاسمی، گنجنامهٔ فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران...، ۱۷۲.

۹. بیانی و عبدامین، روزنامهٔ خاطرات بهمن میرزا بهاءالدوله، ۱۱۰.

۱۰. ذکا و سمسار، همان، ۳۳۷.

۱۱. شهری، همان، ۲۲۱.

۱۲. گفتهٔ مورخان هنر به‌نقل از ویتروویوس این است که طرح این سرستون متعلق به مجسمه‌سازی آتنی به‌نام کالیماخوس است. سرستون کرنتی دارای تزئینات گیاهی است. این تزئینات نمایی از برگ‌های استیلیزهٔ یک گیاه مدیترانه‌ای به نام کنگر است که به‌دور حجم گلدانی‌شکلی جمع شده‌اند (بانی مسعود، معماری غرب، ۴۶).

۱۳. ایمانی، پروندهٔ ۹۲۷ ثبت ملی بقعهٔ سرِ قبرِ آقا.

۱۴. معیرالممالک، رجال عصر ناصری، ۵۷۵-۵۶۵.

۱۵. بیانی و عبدامین، روزنامهٔ خاطرات بهمن میرزا بهاءالدوله، ۹۷.

۱۶. حسینی بلاغی، گزیدهٔ تاریخ تهران.

۱۷. خشت پخته‌ای در مربع نیم ذرع که با آن کف حمام و کف حیاط را فرش می‌کردند و به‌جای سنگ لحد مردگان مورد استفاده قرار می‌گرفت.

۱۸. شهری، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، زندگی، کسب‌وکار و غیره، ج ۱، جغرافیا و اماکن، ۴۴۲- ۴۴۳.

۱۹. نجمی، طهران عهد ناصری، ۲۴۱.

۲۰. همان، ۲۴۰.

۲۱. شهری، همان، ۲۲۱.

۲۲. مهدی‌زاده، شهر و تاریخ...، ۱۹.

۲۳. حسینی بلاغی، همان.

۲۴. هیلن براند، معماری اسلامی، ۳۱۵.

۲۵. حاجی‌قاسمی، گنجنامهٔ فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، ۱۷۲.

۲۶. نک: سفرنامه‌های ناصرالدین‌شاه، مظفرالدین‌شاه و رجال دیگر عصر ناصری از پاریس.

۲۷. ایمانی، پروندهٔ ۹۲۷ ثبت ملی بقعهٔ سرِ قبرِ آقا.

۲۸. همان.

۲۹. همان.

۳۰. همان.

۳۱. همان.

۳۲. سجادی و دیگران، «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه»، ۸۹.

۳۳. بانی مسعود، معماری معاصر ایران.

۳۴. قبادیان، سبک شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، ۱۸- ۱۲۳.

۳۵. معیرالممالک، رجال عصر ناصری، ۵۷۵-۵۶۵.

۳۶. نعیما، سیر تحول معماری ایران، از دورهٔ تیموری تا دورهٔ معاصر، ج ۲، ۴۱۶.

۳۷. کلهر، «سنتوری هلالی (خورشیدی) در معماری ایران...»، ۲۶.

۳۸. صفرزاده و دیگران، «مقایسهٔ تطبیقی تصویر فرشتگان در کتاب‌آرایی رنسانس با آثار چاپ سنگی قاجار»، ۹۵.

۳۹. بمانیان و دیگران، «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دورهٔ قاجار»، ۴۴.

۴۰. پنجه‌باشی و فرهد، «خورشید و فرشته، نمادی از زن در کاشی‌های کاخ گلستان»، ۵۲۳-۵۲۴.

کتاب‌نامه

ایمانی، منوچهر (۱۳۵۱). پرونده ۹۲۷ ثبت ملی بقعه سرِ قبرِ آقا، تهران: وزارت فرهنگ و هنر، اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی.

بانی مسعود، امیر (۱۳۹۱). معماری معاصر ایران، تهران: نشر هنر معماری قرن.

بانی مسعود، امیر (۱۳۹۲). معماری غرب: ریشه‌ها و مفاهیم. تهران: نشر هنر معماری قرن.

بمانیان، محمدرضا، مومنی، کوروش و سلطانزاده، حسین (۱۳۹۰). «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دورهٔ قاجار»، نگره، ش ۱۸، ص ۳۵-۴۷.

بیانی، بهمن و عبدامین، مجید (۱۳۹۹). روزنامهٔ خاطرات بهمن میرزا بهاءالدوله، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.

پنجه‌باشی، الهه و فرهد، فرنیا (۱۳۹۶) «خورشید و فرشته، نمادی از زن در کاشی‌های کاخ گلستان»، زن در فرهنگ و هنر، د ۹، ش ۴، ص ۵۱۱- ۵۲۸.

حاجی‌قاسمی، کامبیز (۱۳۷۷). گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر سوم: بناهای مذهبی تهران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

حسینی بلاغی، حجت (۱۳۸۶). گزیدهٔ تاریخ تهران، تهران: مازیار.

ذکا، یحیی و سمسار، محمدحسن (۱۳۷۶). تهران در تصویر، ج ۲، تهران: سروش.

سجادی، فریبرز، رستمی، محسن، و رستمی، ثریا (۱۳۹۳). «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه (۱۷۸۵-۱۹۲۵ میلادی)»، نقش جهان، س ۴، ش ۲، ص ۸۵- ۹۴.

شیرازیان، رضا (۱۳۹۴). اطلس تهران قدیم، تهران: دستان.

شهری، جعفر (۱۳۶۹). تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، زندگی، کسب و کار و غیره، ج ۱: جغرافیا و اماکن، تهران: مؤسسهٔ خدمات فرهنگی رسا.

صفرزاده، نغمه، فاطمی، نادر، و احمدی، بهرام (۱۳۹۴). «مقایسهٔ تطبیقی تصویر فرشتگان در کتاب آرایی رنسانس با آثار چاپ سنگی قاجار»، نگره، ش ۳۶، ص ۹۳-۱۰۵.

قبادیان، وحید (۱۳۹۲). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: علم معمار.

کلهر، فریده (۱۳۹۷). «سنتوری هلالی (خورشیدی) در معماری ایران؛ بررسی کالبد و معنا، نمونهٔ موردی: دارالخلافهٔ ناصری»، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد رشتهٔ مطالعات معماری ایران، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران.

معیرالممالک، دوستعلی (۱۳۳۸). «رجال عصر ناصری»، یغما، ادبیات و زبان‌ها، ش ۱۴۰، ص ۵۶۵- ۵۷۶.

مهدی‌زاده، جواد (۱۳۸۱). «شهر و تاریخ: دوره تکوین و شکل گیری تهران قدیم (بخش نخست) (نظری به روند تاریخی توسعه کالبدی فضایی شهر تهران)»، هنر و معماری، جستارهای شهرسازی، ش ۲، ص۱۳ - ۲۲.

معماریان، غلامحسین و پیرنیا، محمدکریم (۱۳۹۲). آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران: نغمهٔ نواندیش.

نجمی، ناصر (۱۳۷۰). طهران عهد ناصری، تهران: عطار.

نعیما، غلامرضا (۱۳۹۲). سیر تحول معماری ایران، از دورهٔ تیموری تا دورهٔ معاصر، ج ۲، تهران: سروش دانش.

هیلن براند، رابرت (۱۳۷۷). معماری اسلامی، ترجمهٔ ایرج اعتصام، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.